

Jednoduchá knížka o lidové pohádce a těžká otázka, jestli a jak je lidová pohádka lidová

Pavel Šidák

Ústav pro českou literaturu AV ČR, Praha
sidak@ucl.cas.cz

Anna Veliká publikovala knížku *K dějinám studia lidové pohádky. Na příkladu českých zemí Slovenska, Německa a Rakouska*. Napsat monografii o dějinách pohádkoslovného bádání se jeví jako logický a záslužný úkol: uvažování o lidové pohádce je jednak podstatný jev folkloristiky, resp. určité části literární vědy, a poslouží tedy sebereflexi těchto oborů (a samozřejmě i jako autonomní kapitola z dějin humanitní vědy), jednak je to dobré místo pro osvětlení metodologického a vědního kvasu: tématu pohádky se vedle folkloristiky, resp. etnografie věnovala mytologie, religionistika, literární věda, psychologie, pedagogika; precizovaly se přístupy morfologické, funkční, antropologické atd.

Je logické, že autorka dějiny uvažování o pohádce redukovala na německy mluvící země a Čechy a Slovensko: poslední jmenované kvůli přirozenému suicentrismu čtenářské obce, první jmenované kvůli zřetelným zásluhám německy mluvících badatelů (a ostatně také kvůli relevanci pro domácí publikum). Logické též je doplnit kapitoly o definici a funkci lidové pohádky.

Celkové zpracování knihy je žel dost povrchní. Budiž rovnou řečeno, že mnohdy jde jen o výpisky z jiných děl¹ a o text nekritický a neanalytický, který folkloristům, jimž je zřejmě určen, asi nepřinese mnoho nového. Tuto recenzi ovšem nepíše folklorista, ale literární vědec, a možná v knize najde někdy více a někdy méně, než by našel modelový čtenář. Nejprve tedy k tomu, co nemodelového čtenáře-nefolkloristu potěší.

Autorka osvětluje rozdíl mezi pohádkou a pověstí jinak než na základě kategorie pravdivé/nepřavdivé (věrohodné/nevěrohodné), což je vlastně — spolu s názvou, resp. implikovanou kategorií „fantastické“/„realistické“ — jediný diferenční rys, s nímž pracuje literární věda. Veliká tu vychází z tezí M. Lüthiho, jehož práce nebyly do češtiny přeloženy a jehož známost v české literární vědě a vliv na ni je, odvažujeme se tvrdit, nulový. Pohádku od pověsti podle Lüthiho odlišuje důraz na děj (u pohádky) vs. důraz na numinózní bytosti (v pověsti); svět pojatý jako vzdálený od domova hrdinů v pohádce vs. svět jsoucí v jejich blízkosti v pověsti (tento rys zmínil, ovšem krátce, ve svých knižně vydaných studiích O. Sirovátka); v pověsti se hrdina s oním

1 Zejména v první kapitole jde v zásadě jen o resumování poznatků jiných badatelů, především Maxe Lüthiho a jeho knih *Märchen* (1990) a *Das europäische Volksmärchen* (1960).

světem setkává „s děsem a strachem“, v pohádce nikoli; pohádka má jednu „duševní dimenzionalitu“, pověsti dvě.

Stejně objevná je pro domácí literární vědu Lüthiho definice pohádky. Sestává z pěti jevů: již zmíněné jednodimenzionality, celkové plochosti, abstraktního stylu, izolace postav i děje spjaté s absencí dějové provázanosti a sublimace (svět pohádky je idealizovaný, není nic zde „magického, mystického, numinózního, sexuálního a erotického“), přičemž sublimace a izolace jsou nejvýraznější, a jak Lüthi uvádí, jen jimi, nikoli motivy, lze pohádku definovat.

Je otázka, proč Veliká nezmínila momenty, které dosavadní česká tradice, nejen literárněvědná, ale i folkloristická, považovala pro pohádku za konstitutivní (šťastný konec) či běžné (symbolika čísel a vůbec symbolika, určitá časová lokalizace). Inovovat definici a nepřejímat staré, třeba nefunkční teze je jistě dobře, ale je vhodné uvést, čím je stará, nepřejímaná teze nefunkční atd. (ovšem v případě toposu šťastného konce o neudržitelnou tezi nejde).

Na jiných místech knihy nelze než konstatovat jistou povrchnost. Poměrně velká pasáž je věnována švanku a jeho vztahu k pohádce. Autorka zmiňuje termín „Schwankmärchen“, svědčící o blízkosti těchto žánrů, a zároveň cituje názor L. F. Webera, že švank a pohádka jsou různé žánry; nedodává ale žádnou úvahu o spojení (či nespojitosti) těchto žánrů, jakkoli je zjevný fakt, že se švank do pohádkových sbírek často vkrádá a že je mnohdy založen na hyperbole či nepravděpodobné náhodě, jež má k pohádkovému „kouzlu“ blízko (nejde v něm tedy o „žert“ sám, ale o to, jak je udělán). Stejně tak je tomu v případě výše uvedeného rozdílu mezi pohádkou a pověstí, kde pohádku charakterizuje důraz na děj a pověst důraz na záhadné bytosti. Sama tato teze zcela neodbytně implikuje žánr pověstového rámce, který ovšem Veliká nezmíní; na druhou stranu jsou přece pověsti dějové a zároveň pohádky s důrazem na bytosti, a knize by svědčilo, kdyby autorka teze jen nepřebírala, ale alespoň náznakově kriticky promýšlela.

Na s. 14 Veliká píše, že pohádka bývá definována vztahy k ostatním žánrům (legenda, mýtus, bajka), ale tyto vztahy (vyjma k švanku a pověsti) vůbec nejsou zmíněny — přitom je zjevné, že pohádka má blízko i k žánrům dalším, v textu nezmíněným.

Píše-li Veliká na s. 23, že „v době osvícenství se literární estetika stavěla k pohádce kriticky“, bylo by dobré nejen vyjasnit, co je „literární estetika“ (nic takového totiž v té době neexistovalo, může jít o estetiku jako takovou, v našich končinách nejspíše o „teorii krásných umění“ nebo o poetiku), ale popsat onu kritičnost. Klasicistní poetiky se nicméně o pohádce buď nezmiňují, nebo ji uvádějí ve výčtu žánrů, a to nikerak dehonestujícím způsobem (srov. německé klasicistní poetiky Eschenburgovu, Clodiovu, Eberhardovu, Sulzerovu...). Většina zmíněných autorů pohádku definuje jako krátké vyprávění vzešlé z lidové tradice a užívající nadpřirozené prvky, což je pojetí nehodnotící a věcné. Netvrdím, že bychom se s kritickým pohledem na pohádku nesetkali, ale formulaci je třeba uvážit.

Mnohé nesrovnalosti a protimluvy by odstranila pečlivá redakce. Na s. 31 se píše, že bratři Grimmové nepokládají své pohádky za německé vědouce, že jsou mezinárodní, ale přitom jim „připisovali árijský původ“. De Boor nezkoumá pohádku jako „jednotný umělecký žánr“, ale pouze „její znaky a charakter“ (s. 42): „žánr“ je však do velké míry totožný právě se „znaky a charakterem“ děl! Kapitola o pohádkoslovném

bádání v Čechách a na Slovensku „v současnosti“ začíná na začátku 20. století — což na začátku století 21. skutečně současnost není. Do kapitoly o vývoji pohádkového bádání v Německu je vložena pasáž o Proppově kritice Aarne-Thompsonova katalogu v *Morfologii pohádky*, ačkoli je Propp Rus, nikoli Němec. Ke škodě věci se u tvrzení, že Lüthi a Leyen chápou pohádku literárněvědně, resp. antropologicky (s. 41), neříká, v čem specifikum těchto pohledů spočívá. Na s. 56 je v pasáži o J. Š. Kubínovi nejasně postaven do opozice „vědecký postoj“ a „zájem o jazykový projev“ — snad měla autorka na mysli nějaký rozdíl, nicméně i zájem o jazyk může být vědecký. A někdy jde jen o defektní formulace („didakticko-naučná funkce“, s. 63).

Výše uvedené výtky ohledně nekritičnosti a povrchnosti lze odbýt poukazem na přehledový charakter práce. Pak ovšem lze vytknout chybějící údaje. Tak např. v kapitole o dějinách bádání o pohádce Veliká uvádí Lužickou knihu *Pohádka a dětská duše* (s. 68), nikoli však tehdejší kontext (B. Fučík, J. Frey); zarážející je absence zmínky o sběru spolku Slavia. Pohled čtenáře-bohemisty nepřehlédne chyby z oblasti literární historie, které by snad mohly uniknout folkloristovi: „první umělecký pokus“ B. Němcové nebyly pověsti publikované v *České včele* 1844, jak se píše na s. 51, ale básně roku 1843; teprve po šestici básní otiskla Němcová „Silného Ctibora“. Jakub Malý nevydal *Sebrané báchorky a pověsti národní* (název ovšem Veliká neuvádí), 1845, s Krol-musem (s. 49). A lépe než bohemisté vědí folkloristé, že „Ammenmärchen“ není pohádka v „„ámen“-tónu“ (s. 35), ale jev v češtině terminologicky neustálený: povídačky kojných/babské povídačky.

* * *

Vše výše uvedené by nejspíše vedlo k závěru, že kniha není pro recenzi zralá. Ale přece je tu důvod, pro nějž má cenu o ní mluvit. Je navázaný na to, o čem byla řeč úvodem — na fakt, že recenzent není folklorista, a čte její folkloristický diskurs „cizímá“ očima. Kniha se neustále, byť implicitně vyjadřuje k samotnému jádru problematiky lidové pohádky: k její „lidové“ podstatě. Anna Veliká stojí na té straně badatelů, kteří považují „lidovost“ za apodiktickou kategorii (mluví o „autentické podobě lidového vyprávění“, již staví proti folklorismu, např. s. 88). Z hlediska folkloristiky je to do jisté míry logické, „lidovost“ je pro ni kategorií ústřední. Pro literární vědu tomu tak není, je zvyklá dívat se „z opačného konce“, od textů autorských. Z tohoto úhlu pohledu pak lze knihu číst „dekonstruktivisticky“, v němž se jistota o „lidovém“ prvku pohádky drolí.

Na s. 56 autorka píše, že pro folkloristiku je nepodstatné Tillovo/Rřihovo vlastní pohádkové dílo. Takováto redukce dává smysl, držíme-li se striktního pojetí pohádky jako bytostně (a jen) „lidové“, z lidu povstalé a lidem vytvořené, která jediná je tématem folkloristiky. Nicméně neustále, a to právě i při četbě knihy Anny Veliké, narážíme na to, že takto nesporně či absolutně lidové pohádky nejsou, že jsou různými způsoby promíšeny s prvkem knižním, umělým. Sama autorka to uvádí i v případě natolik zásadních a pro žánr konstitutivních sbírek, jako jsou ty bratří Grimmů či Boženy Němcové. Ostatně Veliká na začátku kapitoly o české pohádce sama mluví o tom, že první publikované pohádkové sbírky se za lidové jen vydávají a jejich látky jsou mnohdy knižní. (Jiným problematickým místem jsou sbírky, jejichž autoři čerpají z jiných sbírek — lze to ještě interpretovat jako sběr *lidových* textů, nebo již jako

literární přejímku? Je podstatnější fakt přejmutí pohádkové fabule, nebo absence styku přejímatele s kontextem skutečně „lidovým“?)

Téma interference lidového a literárního, v recenzované monografii jen zmiňované, není těžké doložit dalšími příklady a rozvést. Zejména je tu podstatný motiv úprav vymykajících se lidovému duchu, srov. předmluvu J. B. Malého k jeho *Sebraným báchorkám*, 1845, kde mluví o „kvitkách [...] z útroh samého národu vykvětlých“, zároveň ale bezelstně přiznává, že texty „bedlivě opravil“ a promyšleně „vzdělával“. A analogicky další, Amerling aj., a došli bychom k textům již cele literárním: téměř exemplárním příkladem je „starožitná pověst národní“, jak ji definuje podnázev, „Devatero krkavců“ J. J. Langeru z jeho *Selaneck*, 1830, psaná veršem blízcím se blankversu, implikujícím hrdinskou epiku. Ta již s lidovostí nemá společného téměř nic.

Je podstatné, že literární úpravy nacházíme i u autorů nejdůležitějších: nad svazkem pohádek Boženy Němcové konstatoval v recenzi J. K. Tyl, že „v životě, v národě se ovšem báchorky takto nevypravují“ (*Květy* 1845), a K. Havlíček Borovský, že Němcová „používá pouze materiál národní“ a „počíná si [...] tak, jak se líbí [jejímu] básnickému geniovi“ (*Česká včela* 1845). A víme, jak své pohádky upravoval Erben — který sám upozorňoval, že „lidové pohádky jsou značně posunuty směrem k tištěné produkci“.² (Interference lidového a literárního je ostatně i ve folkloristice dávno známá věc, ve studii *Lidové drama české a slovenské* z r. 1940 rozlišil Bogatyrev folklorní jevy „aktivně kolektivní“, které vykonávají všichni členové daného kolektivu, a „pasivně kolektivní“, které „neprovádí sám selský kolektiv“, ale lidé odjinud, nebo jde o přejímky z jiné, např. městské kultury. Příklady ze slovesnosti: aktivně kolektivní jsou písně, pasivně kolektivní právě pohádky).³

Tak se oklikou vracím k redukování Tillovy/Ríhovy vlastní pohádkové tvorby. Jaký je nakonec rozdíl mezi ní, na studiu pohádky důkladně poučenou, v motivech, tématech, kompozici i jazyce se jí limitně blízcí, a mezi upraveným folklorem u autorů výše zmíněných? On i oni vycházejí z tištěné i „folklorní“ (ať už to slovo znamená cokoliv) produkce, on i oni se snaží „folklornímu“ co nejvíce přiblížit, texty toho i oněch mohou vstupovat do lidu. Intuitivně se člověk srovnání Tillovy autorské pohádky a Němcové či Erbenova sběru brání — Tillův text je *jen pastiš* lidového textu, zatímco oni zaznamenali *lidový* text, výsledek práce mnoha neautorských prototvůrců omílaný kolektivní cenzurou (Jakobson — Bogatyrev). Jenže tak to není, jak již bylo řečeno. Zatímco u Tilla můžeme jednoznačně konstatovat autorskou povahu textu, u Němcové a Erbeny (a Malého a Mikšíčka a dalších) nemůžeme jednoznačně *pozitivně* konstatovat nic. Víme, že text upravili, ale nevíme jak: nemáme totiž k dispozici lidovou předlohu či předlohy, které bychom s texem ve sbírkách fixovaným mohli porovnat. A to je problém zcela zásadní.

Jaké jsou ty *skutečně lidové* české pohádky? Jaká je „autentická podoba lidového vyprávění“, abych citoval Velíků? Kde je můžeme nalézt? Jsou vůbec nějaké? Nevíme, jsme odkázáni na sběry. U raných sbírek, jež Velíká uvádí, píše, jak jsme už konstatovali, že jsou upravované a knižní, totéž platí u časově starších sbírek českých Němců

2 Jaroslav Otčenášek: Neznámé pohádky a pověsti Karla Jaromíra Erbena, jeho kolegů a studentů. In: Karel Jaromír Erben: *Černá nevěsta*. Plot, Praha 2015, s. 318.

3 A. Velíká ve své knize zmiňuje sama řadu autorů, kteří tematizují těsný vztah mezi folklorem a literaturou, z českých např. Sirovátku či Jecha.

(A. Gerle, K. von Woltmann, A. F. W. Griesel, jež Veliká ke škodě věci též neuvádí) a platí to u i sbírek následujících (asi vyčerpávající seznam pohádek do let čtyřicátých uvádí Tillova práce *České pohádky do roku 1848*, již Veliká kupodivu nezmiňuje). Jsou „lidové“ pohádky publikované časopisecky? Jistě ne Tylovy (těch bylo nejvíc), ostatní — a není jich mnoho — zatím, pokud je mi známo, nebyly podrobeny kritické analýze. Autenticky lidové by snad mohly být zápisky Věnceslava Metelky (jehož ale Veselá nezmiňuje a jehož neuvádí ani Tille), ovšem tam nalezneme spíše pověsti či pověstové rámce, nikoli pohádky v dnešním slova smyslu.⁴

Z hlediska materiálu tedy vyznívá snaha držet hranici lidové (tj. to, oč se zajímá folkloristika) vs. nelidové (oč se folkloristika nezajímá) jako problematická. A *tento zcela zásadní fakt, že pohádka představuje na poli lidové — ne-lidové sporné místo, se v knize vůbec nezmní*. Jinak řečeno: nechci popřít existenci lidové pohádky. Jen pléduji za to, aby se k ní, k jejímu vymezení, přistupovalo kriticky.

Zdá se mi, že se tu otevírá otázka, jak v diskursu o pohádce dichotomii lidové — ne-lidové používat, a zda ji nepodrobit kritické úvaze, odlišit ji jakožto analytický nástroj, dělidlo ideálních typů, geneticko-recepční, sociologickou kategorii, a reálně existující literárněhistorický jev, jež můžeme vztáhnout k žánru pohádky. Jakožto genetická a recepční, resp. sociologická kategorie je „lidovost“ podstatné téma. Zahrnuje otázku fungování kolektivní cenzury, migrační i textologické problémy vyvstávající z variantnosti atd.⁵

Jako literárněhistorický jev je v případě pohádky „lidovost“ jev spíše hypotetický a ideální;⁶ jediné, co skutečně máme k dispozici, je text vzešlý z komplikovaného střetu lidového živlu (kolektivní cenzury, života v orálním prostoru) a literatury (jež sama může již být „lidovým“ prvkem kontaminovaná — ostatně ukazuje se tedy nutnost rozlišení „orálního“ jakožto kategorie poetologické a „lidového“). Tento střet, resp. střetávání, považuji za zásadní bod všech úvah o pohádce, za cosi, co se děje dlouhodobě — nevím pak, jestli lze skutečně mluvit o „třetí[m] život[ě] folkloru“ jako o symptomu dneška (s. 88). Folklor není *stále* a *jen* folklorní, je neustále dynamicky spojen, lépe řečeno: spojován s literaturou. (Tento střet neobjasní ani historický výzkum: došli bychom jen do oblasti starší literatury, kde se dualita autorské — neautorské problematizuje zcela.) Díky tomuto spojování jeví se mi „lidovost“ převážně jako kategorie procesuální — označuje interferenci lidové literatury a oblasti ne-lidové a všechny mechanismy jejich proměn zde.

4 Zde není třeba omezovat argumentaci na knihu A. Veliké. O knižním původu pohádek viz např. J. Otčenášek, *Antropologie narativity. Problematika české pohádky*. Etnologický ústav Akademie věd České republiky, Praha 2012, s. 29nn.; též autor mluví o „masivní kontaminaci ústní tvorby [tj. oné s literárními kořeny] tvorbou tištěnou“, která nastala na přelomu 18. a 19. století (tamtéž, s. 34).

5 Kategorie variantnosti se jeví možná zajímavější než kategorie lidovosti. Jsou ovšem případy, kdy se do folklorní slovesnosti zahrnují i jevy nevariantní, např. žánry „vzpomínkového vyprávění“ či „vyprávění ze života“, jež uvádí B. Beneš ve své *České lidové slovesnosti*, Odeon, Praha 1990, s. 315nn.

6 Aby nedošlo k omylu: nechci popřít existenci „lidového“ obecně. U jiných žánrů funguje jinak a mnohem méně sporně: srov. např. u anekdoty, městské (současné) pověsti, fámy nebo u výše zmíněného příkladu „aktivně kolektivního“ folkloru, u písneš.

Monografie A. Veliké je příkladem myšlení, které se představy autenticky lidového textu nechce vzdát. Takové myšlení ovšem vede do problematických a těžko rozpletitelných míst. To hlavní jsem již zmínil — vymezení oblasti „autenticky lidového“ a zavádění hranic mezi ním a neautenticky lidovým, resp. ne-lidovým. A zde nejde jen o to, kde onu hranici vést, ale i o následnou otázku: co si počít s oblastí, kterou vymežíme jako ne-lidovou. Veliká mluví o tom, že pohádka hraničí s různými žánry, z těchto žánrů však uvede jen žánry lidové, nikoli ostatní — ale není horor či balada, nebo žánry starší literatury, na něž se atribut „folklorní“ nevztahuje, jako jsou hrdinská epika či mýtus, pro pohádku neméně zásadní? Recenzovaná kniha nabídne i jiné příklady problémů vyvstávajících od kategorie lidovosti. Např. když autorka na s. 87 píše, že „lidová pohádka dnes žije v různých formách [...] po [...] vizualizovanou podobu (televize, divadlo)“. Ale televizní či divadelní pohádka — i kdyby nešlo o pohádku autorskou, což v naprosté většině případů jde, ale o pouhou adaptaci „lidového“ textu, tj. kdybychom takový měli k dispozici — už přece není lidová.

Vše řečené nemá problematizovat *genologický* koncept pohádky. Text nadaný vlastnostmi, jež uvádí Lüthi a jež Veliká resumuje, může ovšem existovat bez ohledu na genetickou orální či folklorní situaci. To je nakonec spíše úkol terminologický: zohlednit fakt, že „pohádka“ jako *tvar* může být lidová i nelidová, zatímco ne vše, co sběratelé pohádek zahrnují do svých sbírek, prohlašovaných za sbírky lidových pohádek, musí být pohádka (srov. žánrovou heterogenost sbírek B. Němcové). Genologický pohled, resp. pohled zaměřený na tvar, nikoli sociální, resp. ekologický kontext pohádky, vede k otázce, nakolik je „lidová pohádka“ autonomní žánr, a nakolik je to jen modus či životní fáze „obecné“, tj. bez ohledu na genezi a autorství definované pohádky.

AD:

Anna Veliká: *K dějinám studia lidové pohádky. Na příkladu českých zemí, Slovenska, Německa a Rakouska.* Masarykova univerzita, Brno 2022. 116 s.